

УДК 323.1.001.361

РОСІЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОЧИМА МОСКОВСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Є. М. Арутюнова

*Інститут соціології Російської академії наук.
981504@mail.ru*

Досліджено державну ідентичність у російському суспільстві, зокрема серед московської студентської молоді. Зроблено висновок про центральне місце в цій ідентичності таких тем, як уявлення про провідне місце країни в світі, її цивілізаційний розвиток, уявлення про ресурси, досягнення культури та історичну роль країни. Автор підкреслює ефективність дій політичної еліти Російської Федерації, спрямованих на формування у суспільстві державної ідентичності.

Ключові слова: державна ідентичність, молодь, консолідація

За останні десятиліття російський народ пережив складний період історії, в ході якого за короткий термін у людей змінювалася державна, громадянська ідентичність. Без сумніву, формування цієї ідентичності актуальне в суспільстві. З початку свого президентства В. Путін постійно повертався до теми державної ідентичності і визначав образ бажаної Росії – “єдиної держави”, “унікального співтовариства народів”, “конкурентоспроможної”, “вільної, демократичної”, “такої, що зберігає сильні позиції в світі” країни [1 — 3].

У російській науковій літературі проблеми формування державної ідентичності почали розробляти в останні десять років [4 — 9]. У статті йдеться про державну ідентичність російської нації¹.

Вивчення державної ідентичності засвідчило, що в масовій свідомості людей вона охоплює уявлення про місце країни в світі, геополітичному просторі, її цивілізаційний розвиток, уявлення про ресурси країни, досягнення культури, історичну спільність [11, с. 29]. Саме уявленням про місце країни в світі державна ідентичність своєї країни відрізняється від етнічної, як такої, що ґрунтується головно на уявленнях про культуру і мову, історію етнічної групи. Державна ідентичність не ізольована від інших видів ідентичності – етнічної, локальної, вони здатні доповнювати одна одну [11, с. 29]. Крім того, “у країні, де росіяни становлять домінуючу більшість, державна ідентичність не може не ґрунтуватися на культурі етнічної більшості” [12, с. 239].

Наша мета – розглянути уявлення про державну ідентичність, які є в молодіжному середовищі. Емпіричною основою для аналізу загального фону стану масової

© Арутюнова Є.М., 2007

¹ Сучасна політична еліта розуміє націю як надетнічну сукупність усіх громадян країни. Нація – це багатонаціональний народ, як зазначається у тексті Конституції Російської Федерації. Тобто російська нація (народ) об’єднує всі народи Росії в спільних кордонах держави, культурі, минулому і майбутньому [10].

громадської думки є дані Російського моніторингу економічного становища і здоров'я населення (RLMS); результати опитувань ВЦДГД (Всеросійського центру досліджень громадської думки)². Емпіричною основою для аналізу формування ідентичності у молоді стало дослідження, виконане автором серед молоді трьох вищих навчальних закладів Москви³, в ході якого опитано 128 студентів. Використовували метод анкетного опитування. Результати опитування ми доповнили даними вільних напівструктурованих інтерв'ю [13], проведених зі студентами для уточнення і поглиблення картини результатів⁴. Для вивчення ідентичності застосовували конструктивістський підхід під час розгляду ідеологічного рівня формування ідентичності елітою, а під час аналізу уявлень на особовому, груповому рівні – феноменологічний підхід [14 — 16]. Перш ніж перейти до аналізу російської ідентичності в середовищі студентів, розглянемо тенденції в суспільній свідомості населення країни загалом.

Консолідаційні ідеї російської ідентичності в сприйнятті масової свідомості.

З початку XXI ст. громадянсько-державна ідентичність була стабільною. У 2002 р. росіянами себе вважали 63 % опитаних [7, с. 226], в 2006 – 65 % відчували єдність зі всіма громадянами Росії⁵.

Що складають у поняття “бути росіянином”? Аналіз результатів опитувань (з 1999 р.), у яких ставили питання, що фіксують інтеграційні установки та визначають російську ідентичність, засвідчив, що переважно уявлення були пов'язані з реанімацією сильної держави.

У 1999 р. на запитання “Що нині потрібніше Росії?” 59 % респондентів відповідали: необхідна “сильна держава”, 71 % вважали, що потрібний “сильний лідер”⁶. Серед ідей, які могли б об'єднати російське суспільство, 27,9 % респондентів назвали “сильну державу”, 25,7 % – “відродження Росії”⁷.

Як уже зазначено, державна ідентичність також пов'язана з уявленнями про місце країни в світі. “Росія заслуговує більш гідного становища в світі”, – так у 2000 р. вважали 66 % опитаних⁸. У 2001 р. 69,1 % опитаних були переконані, що Росії треба прагнути до того, щоб залишитися постійним членом “вісімки”⁹; 85 % респондентів погоджувалися із твердженням, що “Росія – велика держава. Вона повинна примусити інші держави і народи поважати себе” [21, с. 48].

За даними спеціального опитування ВЦДГД, у 2006 р. близько третини опитаних (34 %) бажали бачити Росію світовою наддержавою. Майже половина з них у 2006 р. хотіли бачити Росію однією з 10 – 15 країн, що лідирують у світі. У тому, що Росія в

² Моніторинг RLMS проводили Інститут соціології РАН, дослідницький Центр “Демоскоп”, Інститут харчування РАМН і Університет Північної Кароліни (США). В ході моніторингу опитали приблизно 4 тис. домогосподарств у 38 регіонах Росії.

³ Опитували студентів третього-четвертого курсів у Державному університеті “Вища школа економіки”, Російському університеті дружби народів, Академії права й управління.

⁴ Узяті 17 інтерв'ю.

⁵ Дані Моніторингу економічного становища і здоров'я населення (RLMS) Інституту соціології РАН, 2006.

⁶ Дані ВЦДГД, дата проведення опитування – березень 2000 р., N=1595 [17, с. 10].

⁷ Дані ВЦДГД, дата проведення опитування – березень 1999, N=2000 [18, с. 92].

⁸ Дані ВЦДГД, дата проведення опитування – серпень 2000, N=1574 [19, с. 23].

⁹ Дані ВЦДГД, дата проведення опитування – травень, 2000, N=1600 [20, с. 23].

найближчому майбутньому стане великою державою, не сумнівається майже половина респондентів. Як велика держава, країна повинна мати розвинену сучасну економіку (55 %), високий рівень добробуту громадян (36 %), потужні збройні сили (24 %), розвинену науку, високі технології (20 %). Серед менш значущих умов названо також відродження російської культури і національного духу, контроль над територіями колишнього СРСР, дотримання норм демократії, становище “цивілізаційного” мосту між Європою та Азією. Стати великою державою, за результатами опитування ВЦДГД, Росії заважають декілька обставин (у порядку зменшення): економічне відставання від передових країн, нестійке політичне положення країни, умисна протидія з боку Заходу, недостатній розвиток демократії, відсутність національної єдності (так уважало 14 – 17 % опитаних) [22].

Ідею “єднання народів Росії для її відродження як великої держави” в 2001 р. серед “об’єднувачих ідей” підтримували 48 % респондентів [23]. На початку 2000-х років за ідею повернути Росії “статус великої шанованої держави” висловлювалося 55 %, а у 2004 р. – 58 % респондентів¹⁰. Витоки державності – в історії: “минуле наповнене і структуроване ключовими моментами легенди про великодержавну владу... і географія, і історія в масовій свідомості наповнені образами державної влади” [25, с. 36].

Історія, минуле є одним із ключових моментів державної ідентифікації росіян, поряд з територією, місцем народження, природою і державою [25, с. 28]. У 2003 р. на питання: “Що в передусім пов’язується у Вас з думкою про Ваш народ?” 48 % респондентів відповіли – “наше минуле, наша історія”. Ідентифікація з територією коливалася в межах від 26 % (у 1999 р.) до 32 % (у 2003 р.). Значущість “військової потужності” розділяли 8 % (2003 р.). У 2005 р. гордість при думці про сучасну армію відчували тільки 3 %, 20 % співпереживали, а 28 % відчували тривогу.

Значущість армії серед росіян зросла не тільки у зв’язку з уявленнями про силу держави, а й, як уважає Л. Гудков, у зв’язку з “оборонною свідомістю”. Якщо у 1989 р. 13 % респондентів уважали, що в Росії є вороги, то у 1999 р. так думали 65 %, а у 2003 р. – 77 %. “Існує військова загроза Росії з боку інших держав” – з цим твердженням у період з 2000 по 2005 р. були згодні від 37 до 48 % респондентів¹¹.

Важливий момент становлення загальноросійської ідентичності – можливість поєднання громадянської та етнічної ідентичності. В “образі ми” етнічні характеристики переважали над загальногромадянськими. Дослідники, перевіряючи цю тенденцію в опитуваннях Інституту соціології РАН у 2006 р. зафіксували, що єдність з людьми своєї національності по-різному відчували 85,6 % респондентів (42,3 % – часто, 43,3 % – іноді), а єдність зі всіма громадянами Росії – 65 % [17]. Причому якщо для росіян ідеї загальноросійської ідентичності суміщалися з “російськістю” (русскістю - примітка перекладача), то для людей інших національностей уявлення про загальноросійську ідентичність конструювалося складніше, що породжує додаткові проблеми інтеграції. Ці висновки отримані за результатами опитувань у

¹⁰ Дані ВЦДГД по програмі “Радянська людина” [24, с. 28].

¹¹ Дослідження “Посткоммунистический национализм, этническая идентичность и регулирование конфликтов” (1993 – 1996 гг.), “Этнические и административные границы: факторы стабильности и конфликтности” (1997, 1998 гг.), “Социальное неравенство этнических групп и проблемы интеграции в Российской Федерации” (1999 – 2001 гг.), керівник Л. М. Дробіжева.

1990-тих й на початку 2000-х років дослідниками проблем етнічної, державної та громадянської ідентичностей¹².

На тлі висловлювань Президента і його оточення про цінність багатонаціональної держави, що утвердилася в уявленнях багатьох людей, про толерантність російського народу, гіперідентичність усе ж таки залишається досить високою в суспільстві. Підтримку гасла “Росія для росіян” стабільно демонстрували в період з 2000 по 2005 р. від 49 до 58 % респондентів [26, с. 137]. Правда, для чималої частки людей це було швидше способом самоутвердження, ніж пошуком переваг.

Роздратування і неприязнь до приїжджих з Північного Кавказу, Середньої Азії та інших південних країн у 2005 р. відчували, відповідно, 20 і 21 % респондентів [26, с. 140]. Утвердження толерантності залишалося проблемою для росіян за умов високого приросту мігрантів, за прийманням яких Росія в 90-ті роки поступалася тільки США і Канаді. Внутрішня ксенофобія в пострадянський час була однією з форм негативної консолідації разом з антизахідними установками і ворожістю до деяких колишніх республік СРСР. Мабуть, конструйована ідеологія не надавала ідей для позитивної консолідації. Цінності демократії та свободи, задані Президентом (особливо в перший термін президентства), номінально залишилися в дискурсі, але знайшли менший відгук, ніж ідеї державності, конкурентності, обороноздатності.

Уявлення студентів про державну ідентичність у повсякденній практиці.

Опитування студентів засвідчило високу значущість для них державної ідентичності. Сказати “це – ми” про всіх громадян Росії можуть 89 % опитаних студентів. З них часто відчують єдність зі всіма громадянами Росії 34 %, іноді – 55 %. У цьому разі етнічна ідентичність переважає. Єдність з людьми своєї національності відчують 93 % опитаних студентів, з них часто – 46 %, іноді – 47 %. Та й інша ідентичність частіше не протиставляються, а поєднуються на індивідуальному рівні.

У ході інтерв'ю ми попросили уточнити, яке значення вкладають студенти у вираз “бути росіянином, бути громадянином Росії”. Виявилось, що студенти розділяють такі уявлення, як “відчувати себе громадянином Росії” і “відчувати єдність з громадянами Росії”: *“Так, себе відчуюю росіянкою, а з приводу єдності – іноді відчуюю її, іноді ні”, “Громадянин Росії – це людина, яка народилася в Росії і тому має громадянство. Є ж фізичний стан – народився в Росії, жити можеш де завгодно і не відчувати себе росіянином, і духовний – відчувати єдність, навіть якщо народився в іншій країні, але просто живеш в Росії. І ці стани різні”.*

“Відчуття себе громадянином Росії” пов'язане з ідентифікацією із державними інститутами, лояльністю до держави і його лідера, а також фактичним перебуванням на території держави: *“Бути росіянкою... жити тут і паспорт мати російський”, “Те, що я живу в цій країні, дотримуюсь законів, є носієм російської мови, що є офіційною в Росії”, “Я відчуюю себе росіянкою, коли заходить мова про державу – у будь-якому аспекті – економічному, політичному... Коли слухаю промови Президента,*

¹² Дослідження “Посткоммунистический национализм, этническая идентичность и регулирование конфликтов” (1993 – 1996 гг.), “Этнические и административные границы: факторы стабильности и конфликтности” (1997, 1998 гг.), “Социальное неравенство этнических групп и проблемы интеграции в Российской Федерации” (1999 – 2001 гг.), керівник Л. М. Дробижєва.

взагалі, коли чую В.В. Путіна, чую про нього, то ось, напевно, моє дуже позитивне ставлення до нього, воно провокує виникнення відчуття самотності російської”.

“Відчуття єдності з громадянами Росії” пов’язане з відчуттям емпатії – співпереживанням, взаємним переживанням спільності народу, воно емоційніше порівняно з попереднім: “Мені тут жити подобається.... Я тут виростаю, чудово розумію устрій, облаштування життя росіянина”, “Людина повинна розуміти, в якій країні вона живе, розділяти цінності, економічний, політичний стан країни повинен її хвилювати. Якийсь зв’язок духовний повинен бути”, “Є якась відчуття батьківщини, можна навіть сказати – гордості за те, що росіянин”, “Я живу в Росії, я люблю свою країну, отже, я росіянка. Вважаю, що росіянин повинен любити і належати своїй країні”.

Громадянсько-державна ідентичність не актуалізована, її відчуття виникає в конкретних обставинах – за кордоном, у ситуаціях, пов’язаних з оформленням віз, документів, причому її відчуття може бути пов’язане з негативними емоціями: “Для нас часто проблема в отриманні віз, а, наприклад, громадяни якихось інших країн можуть без віз подорожувати або простіше їх отримувати”.

Для російських студентів громадянсько-державна й етнічна ідентичність суміщені: “Для мене це пов’язані речі. Я щаслива людина, тому що я російська і росіянка одночасно. Я живу в державі, де у мене збігаються національність і громадянство”, “Російський і росіянин – хіба це різні поняття? Я про це особливо не замислювався, але вважаю, що це одне і те ж. Не бачу причин, з яких можна вважати, що це не одне і те ж. Інші національності... напевно, якщо вони знають російську мову, живуть на території Росії і, головне, хочуть бути росіянами – чому ні?”.

Уявлення про російський народ, за даними загальноросійських опитувань, охоплюють головні елементи, характерні для росіян загалом. Головні з них – російська мова і територія. До теми території Росії студенти звертаються часто: і в разі обговорення інтеграційних ідей, коли територію уявляють проблемним чинником (“Росія велика країна і дуже різна”, “У нас велика територія, за нею складно стежити і складно нею управляти. Простий приклад: намагалися боротися з національними протистояннями в Москві, а вибух отримали в Кондопозі”); і в разі визначення місця Росії в світі (“У нас же 1/6 частина суші, це ж дуже немало... на територію не можна не зважати, ми самі не можемо не зважати на те, що у нас така територія. В світі наша роль повинна бути пропорційною до наших територій і багатств, принаймні, у нас є для цього більше можливостей, я не думаю, що який-небудь Люксембург сильно може чимось управляти, адже у нього нічого немає”). Території надають містичні риси схожості з “російською душею”: “Територія, звичайно, наше багатство... я б провела аналогію з душею нашою... відкритість... і широта душі”. Територію вважають ознакою особливого значення народу Росії: “Ми можемо бути сильною державою, володіючи такою значною частиною світових природних ресурсів, водночас це відповідальність. У світовому масштабі”.

У структурі уявлень про російський народ значущі історія, досягнення (“Дуже багато в науці, в культурних досягненнях було зроблено нашими людьми”, “Народ, який виграв Велику вітчизняну війну. Мова навіть не взагалі про військові досягнення, а сам факт – змогли зупинити... щось особливе виявив народ у цьому”). Демонструють уявлення про загальні риси російського народу (“Ми взагалі самодостатні”,

“Терпимість якась, всеприйнятність... адже ми досить просто і не напружено зливаємося зі всіма іншими, не сильно чинимо опір”, “Нашим людям тільки лінуватися б трохи менше, це характерна риса”¹³.

Патріотизм студенти пов’язують як з емоційними проявами, так і з конкретними діями: *“Патріот – людина, яка любить батьківщину. Яка готова її захищати”*. Дії, що передбачають активний творчий підхід: *“Патріотизм може бути як активним, так і пасивним, це залежить більше від характеру людини. Але активні патріоти – це явно не ті, хто стоїть на мітингах, б’є себе в груди і кричить “Я люблю Росію!” Справжні патріоти – це ті, хто робить щось, щоб просувати нашу країну”, “Бути російським патріотом для мене означає виконання законів, захист батьківщини. Причому захист не тільки з військового погляду, захист – це розвиток країни”, “Для мене патріотизм – це не активно-наступальна стратегія, у військовому сенсі, це не агресивність, ... якщо говорити про те, які нині відбуваються зміщення в країні – укріплювати армію, обороноздатність... краще б укріплювали соціальну сферу”*.

Думки про інтеграційну ідею серед студентів різні. Одні вважають, що такої ідеї в сучасному російському суспільстві немає – росіяни об’єднані не ідеєю, а загальними обставинами: *“Тільки загальні проблеми нас об’єднують”, “Усі прагнуть хоч якось поліпшити життя, це сьогодні об’єднує. І це виражається не лише в спробах отримати більше матеріальних благ, а й у спробах отримати продуктивніший уряд”*. Відсутність інтеграційної ідеї є проблемою для суспільства, причому вона пов’язана зі зміною епох в історії країни: *“З огляду на те, що довгий час у нас був і не СРСР, і не Росія, незрозуміло що, ось унаслідок цього зламу ми досі не можемо його переступити. Дуже сильна різниця між поколіннями”*.

Зафіксовано думки про те, що інтеграційні ідеї є, але вони неефективні: *“Може тому, що у нас нині нема сформульованої зверху, від уряду, ідеї, виникає якась ідея всередині, але низької якості – як усе погано. Але добре, що хоча б вона є”*. До неефективних ідей студенти зачислили також ідею об’єднання проти чогось: *“На мій погляд, простіше об’єднуватися проти чогось. Проблема нашої держави, як я вважаю, в тому, що ми можемо об’єднатися проти чогось зовнішнього, протиставити себе чомусь. Але якоїсь сили, яка просто зближує, немає”, “Перше, що мені спадає на думку, – суперечність з Америкою. Росія, мені здається, завжди протиставлялася Америці, і в свідомості багатьох людей це є – є Америка, є Росія, і ми якось не явно, але проти... Люди не люблять Америки. Напевно, ця ідея здатна нас згуртувати, але це не найліпша ідея для об’єднання, хоча я сама це відчуваю, але головою я розумію, що це недобре. Ідея від самого початку конфліктна”*.

Так або інакше, інтеграційна ідея для російського суспільства, на думку студентів, необхідна, але чітко сказати, якою вона могла б бути, для них нелегко. Висувають декілька варіантів, наприклад, підвищення добробуту громадян: *“Може, хоч якось підняти нашу державу на якийсь рівень, хоч якісь соціальні показники збільшити, тобто підвищення рівня життя могло б стати метою”*.

Розвиток, процвітання держави – через підвищення громадянської активності: *“Нас могло б об’єднати прагнення самим виправити ситуацію в Росії, а не чекати... якщо ми перестанемо чекати, що прийде правитель, який нас врятує, в державному плані, то ми*

¹³ Тут автор ужив поряд такі терміни, як “российский народ” і “русский народ” (переклад українською мовою не дає змоги передати відмінності значень цих понять. - Примітка перекладача).

можемо стати дуже активними, і ось ця активність могла б нас об'єднати”, “Для нас було б ліпше об'єднатися якось і зробити себе повноцінною державою. Об'єднатися повинні громадяни країни, ті, хто зможуть, в ім'я розвитку, процвітання держави”.

Державність як ідею, здатну стати інтеграційною, також висловлюють: “Росія насправді велика держава, але нині вона переживає один зі своїх гірших моментів. ... Ідея того, що сьогодні Росія в дуже поганому стані, а насправді вона інша, і те, що ми чекаємо того, що прийде якийсь один правитель, який нас усіх врятує, – ця ідея у всій нашій історії, в середині нашого менталітету сидить. Ця ідея нас нині об'єднує”, “Ідея зробити Росію великою державою може нас об'єднати, це пов'язано з історією, з двома війнами, до яких ми мали безпосередній стосунок. Ще це пов'язано з тим, що Росія така велика країна, а друга така велика країна – США, і вони нині стають щораз сильнішими”.

Звернення в бесіді до теми США як головного конкурента в боротьбі за лідерство цілком характерне в разі обговорення ідей державності: “Нині Росія, природно, претендує на звання світової держави, але не світового гегемона, яким себе позиціонує США. Тобто Росія хоче, можливо, в союзі з країнами колишнього СРСР, змінити світ під себе. І це правильно, ми повинні прагнути стати одним з лідерів, тому що однополюсний світ, яким він був після розпаду СРСР, себе вичерпав. Тому, природно, Росія не повинна прагнути оволодіти всім світом, а повинна бути просто нарівні з іншими. Росія повинна стати такою державою, щоб її сприймали як рівну серед рівних”.

Зазначимо, що студенти демонструють “позитивну, мирну” державність: “Цю ідею – великої країни – я оцінюю позитивно, але тільки якщо це не приведе до конфліктів, якщо в мирних цілях, просто як ідею для об'єднання, і не в руслі протиставлення Америці, а в руслі того, що ми – велика сильна країна, що в разі якихось конфліктів, загроз ми зможемо захистити себе і може бути, ще когось”, “Мова не про те, щоб зробити Росію кращою державою світу, ні, до цього прагнути категорично не варто, треба прагнути до того, щоб Росія була гідною державою, коли людина могла б з гордістю сказати: я громадянин Росії”.

Студенти мають і захисні настрої, “оборонну свідомість”: для Росії, на їхню думку, існують загрози, як зовнішні, так і внутрішні. Головним “ворогом” опитувані називали США, від яких очікують відразу декілька загроз. США розглядають як конкурента в боротьбі за світове лідерство і ресурси: “Довгий час у нас існувало уявлення про США як ворога. Вони не ворог, а конкурент. ... Нині США претендують на наші ресурси. Вони нам самим потрібні”, “У нас єдина загроза і гідний суперник – США. Вони можуть бути порівнянні з Росією. Хоча США менші за територією, але вони добре організовані, це їхня перевага, організованість, систематизованість, інша ситуація на політичній арені”. Політику США щодо Росії студенти розглядають як маніпулятивну, приховану, нечесну: “Захід, Америка, зокрема, з нами хитрять, нас одурюють, по-тихому прибирають усе до рук. Нині вони не є нашим ворогом, нині вони співпрацюють, але з явною вигодою для себе і невигодою для нас”. Ще одна загроза – загроза культурної експансії: “Різні Макдональдси, фастфуди, ... але ми ж це все приймаємо”, “Америка для всіх – загроза. Виражається це в насадженні культури. Культури МТВ, Макдональдса... індивідуалізації... коли діти думають про те, що треба заробляти гроші, рахують долари вже в 5 років, це жахливо, цього не повинно бути, це загроза”. Нарешті, від США, на думку студентів, може йти пряма військова загроза.

Загрози, на думку студентів, можуть йти й від інших держав. Зокрема, деякі держави можуть претендувати на територію Росії: “Ще я б ворогом назвала Китай. Якщо врахувати те, що я чула про спроби одержати територію... багато хто говорить, що те ж саме з

Японією, що як ми поступимося в питанні з Курилами, то ними справа не закінчиться. Дуже велика частина Сибіру – ласий шматок для Японії або Китаю”. Китай пов’язують ще і з загрозою культурної експансії: “Є латентна загроза з боку Китаю... небезпека – в проникненні їхньої культури в нашу, тобто є загроза нашій культурі”. Не менш значущими для Росії студенти називали внутрішні загрози – демографічну ситуацію, “фашизм”, “роз’єднаність”.

Ідея сильної держави має підтримку у студентів. Росії треба прагнути стати сильною державою; у цьому разі сильну державу частіше ототожнюють з країною загалом. У Росії є об’єктивна підстава бути сильною державою – обширна територія: *“Велика держава повинна бути сильною, вона має на увазі силу”.*

Якою повинна стати Росія як сильна держава? Важливим компонентом цього образу респонденти бачили соціальне благополуччя громадян: *“Передусім сильна держава забезпечує хорошиий соціальний захист своєму населенню”, “сильна держава – це захищені люди, які можу постояти за себе, за ті блага, які їм держава дає. Тоді це буде насправді сильна держава”, “Уряд повинен більше піклуватися про своє населення”, “Щоб підтримувати гідний рівень свого стану, щоб населення було захищене і жило нормально, потрібно бути сильною державою. Держава повинна бути для людей, а не для самої себе”.*

Необхідний високий рівень економічного розвитку, але ті, в кого брали інтерв’ю зазначали, що країна має бути самостійною: *“Щоб нас не розглядали просто як сировинний придаток, як роблять це нині”, “Заважає нам економічна залежність, майже повна, від дії глобалізації”.*

У сильній країні, за уявленнями тих, що давали інтерв’ю, повинен бути єдиний народ. Студенти говорили про необхідність спільної ідентичності для російського народу: *“Єдність, якої нам не вистачає, щоб бути сильною країною”.*

Зазначимо, що, за уявленнями респондентів, громадянське суспільство – важлива складова сильної держави: *“Щоб було громадянське суспільство – замість централізації, коли навіть якщо у тебе є право щось сказати, тебе все одно ніхто не почує”.* Формувати громадянську свідомість можна за допомогою системи освіти: *“Треба через систему освіти впроваджувати політичну свідомість... Більше правових уроків, пов’язаних з політичними свободами, з творчістю, тому що це розвиває вільний дух, розуміння. Тобто формувати цивільну свідомість саме через систему освіти”.*

Сильна армія сильній державі теж потрібна, але в цілях захисту від гіпотетичних загроз, а не в агресивно-імперських цілях: *“Армія потрібна не для того, щоб впливати на політику”, “З військового погляду сильна держава теж повинна бути сильною. Але не як було в СРСР – був “бзік” на танках, ракетах та іншому... нормальне озброєння повинне бути, але не повинні на це витрачатися всі ресурси держави. Все повинно бути в міру. Це нам потрібно для захисту”.*

Сьогодні, на думку студентів, у перелічених сенсах Росія не є сильною державою, але, можливо, залишається такою в думці Заходу – за інерцією радянських успіхів: *“Нас тримають за сильну державу, яка щось може, – чи то за спогадами про минуле, чи то пам’ятаючи про те, що таке російський авось, ніхто нас не чіпає”, “Це держава, яка намагається довести всьому світу, що вона сильна, але, все-таки, ґрунтуючись на сильних позиціях іншої держави, ССРСР”, “Раніше ми були сильною державою, а нині ніби за інерцією”, “Повага по всьому світу, а не тільки боязнь – боязнь ядерної зброї, я маю на увазі. Нині нас ще бояться, може, це осад від колишнього, але щось залишається, бояться в якомусь саркастичному сенсі”.*

З економічного погляду Росія уявляється залежною державою, сировинним придатком Заходу: *“Ми нині джерело ресурсів. І небагато виробництва. А також споживач товарів, які виробляють за кордоном”*. Відсутність ідеї, яка ефективно інтегрувала б російське суспільство, позначається на сприйнятті країни: *“Росія для мене – щось неясне”*, *“Сьогодні Росія – це щось велике й абсолютно несистематизоване, я навіть не можу описати, я це відчуваю, належачи до цієї держави, але описати це складно, це якась потужність, яку ми всі відчуваємо, але всьому цьому не вистачає якоїсь цілісності, якоїсь розумності, логічності й організованості”*.

Образ СРСР нерідко згадували в інтерв'ю – як з негативом, так і з позитивними емоціями. З негативних вражень згадали гонку озброєнь, відсутність громадянського суспільства. У позитивному світлі Радянський Союз постає як держава, що згуртувала суспільство: *“У СРСР багато було не тільки поганого ... там було багато хороших зачинів, хоч би ідеї – навіщо все це робиться, навіщо стільки працюється, навіщо просуваються якісь моменти на політичній сцені... була якась ідея, навіщо взагалі люди живуть”*, *“Ось були в радянському суспільстві якісь цінності, які треба повернути, – пошана до своєї культури, до людей, що оточують тебе, пошана до сім'ї, традицій, це хороші цінності”*, *“Ми повинні бути такою ж великою країною, самодостатньою, тільки демократичнішою”*.

Сильна держава, до якої Росії треба прагнути, передбачає компонент, один з найбільш важливих, за оцінками студентів, – вплив на міжнародній арені: *“Сьогодні важливий вплив, вага в міжнародних відносинах. Не тільки з Америкою, а взагалі з іншими державами. Присутність у різноманітних міжнародних організаціях, яких нині багато, не лише присутність, але і сильне право голосу”*. Досягнення значнішого місця в світі, “гідних позицій” – завдання російської держави, на думку тих, що давали інтерв'ю, причому як з погляду рівня добробуту громадян: *“В ідеалі Росія заслуговує на високе місце, точно не якесь там, у сотні, хоч би в десятиці, потенціал-то є, щоб нормально жити. Треба прагнути до високого рівня життя, як у європейських країнах”*, так і з погляду впливу на світову політику: *“Потрібно прагнути до ліпшої презентації своєї держави. Потрібно прагнути до того, щоб були не ліпші, але гідні позиції”*, *“Росія починає прагнути до досягнення тих же позицій, які займав СРСР у минулому. Але в світі її не сприймають серйозно. Авторитетною повинна бути наша держава. Нашу державу повинні поважати, прислухатися до думки нашої держави”*.

Ідеї багатонаціональності, полікультурності Росії з урахуванням історичного минулого можуть стати об'єднавчим чинником. У ході інтерв'ю висловлювали думка: *“Якщо постійно пропагувати не думку “Росія для росіян”, а “Росія як багатонаціональна країна”, робити наголос на цьому, думаю, це могло б якось згуртувати. Якщо не робити наголосу на різниці культур, а акцентувати на тому, що ми в одній країні живемо, і давно живемо, і добре жили... Тобто загальна територія, загальна історія і позитивний досвід проживання – це може нас об'єднати. Якщо робити наголос на цьому, на тому, що ми такі різні, але ми давно разом”*. Ідею цінності багатонаціональної держави, яку, як зазначено вище, можна простежити в дискурсі державної влади, можуть сприймати, проте спрямовує образ думки та поведінки і повсякденний дискурс, у якому часто мовою ворожнечі обговорюють проблеми міграції.

На тлі високого рівня ксенофобських настроїв загалом по Росії студенти є терпимішими. Етноцентристські установки характерні приблизно для третини опитаних студентів – 37 % з них підтримують гасло “Росія для росіян”. Це ті, хто має

актуалізовану етнічну самосвідомість, майже 90 % з них ніколи не забувають про свою національну належність. Нижчий рівень етноцентризму в студентському середовищі, ймовірно, пов'язаний з рівнем матеріального благополуччя, відчуття у більшості деякої захищеності коштом батьківської сім'ї, задоволеністю життям, загальною культурою і з нижчим відчуттям конкуренції. Характерно, що в сім'ях з нижчим соціальним статусом рівень етноцентризму вищий, ніж у сім'ях з вищим статусом. Сприйнятливість молоді, несталі життєві позиції, мобільність роблять молодих схильнішими до впливу радикальних правонаціоналістичних організацій, які з огляду на це часто зорієнтовані саме на молодь.

Етноцентристські установки у студентів частіше поєднані з антизахідними: майже дві третини з тих, хто підтримує гасло "Росія для росіян", згодні з тим, що *"західні країни надають економічну допомогу, щоб ослабити нашу країну"*.

Ідентифікація за віросповіданням у студентському середовищі достатньо висока. Єдність з людьми своєї віри в тому або іншому ступені відчувають 75 % опитаних студентів. "Вірними" і "скоріше вірними" назвали себе 90 % студентів. Привертає увагу те, що представники інших конфесій, окрім православ'я (мусульманство, католицизм, буддизм), частіше називають себе вірними. Ті ж, хто називають себе православними, частіше вибирають варіант "скоріше вірний, ніж ні", є серед них "скоріше невірні" і "невірні". Це пояснюють тим, що ідентифікація з православ'ям ширша, ніж просто з релігією, це значно культурна ідентифікація [27, с. 318]. Цей факт підвищує можливості православ'я стати складовою загальноросійської ідентичності. Можливість такої ролі для православ'я підтверджена даними інтерв'ю: *"Здається, православ'я нині добряче об'єднує. Хоча не знаю. Може, це я просто так сприймаю, через телебачення. Мені здається, дуже добре насаджують нині певну релігійність"*.

Деяка частина студентів готова підтримати обмеження прав і свобод громадян заради наведення ладу в країні: наприклад 8,6 % вважають, що для цієї мети можна заборонити мітинги і демонстрації в країні; 24,1 % – що це можливо, але залежно від обставин. Схожі думки є і з приводу можливості обмеження державою виїзду за кордон. Уведення державного контролю над ЗМІ як засіб наведення ладу підтримує вже більша частина студентів – 31 %, 26,7 % вибрали варіант "Залежить від обставин". Порушення закону в ім'я порядку і безпеки в країні готові підтримати 33 %. Такі дані можуть свідчити про нестійкість цінностей демократії серед студентів; також може мати значення критичність молоді, різкість оцінок. Згідно з опитуваннями "Левада-центру" порядок (який трактують як стабільність суспільства) переважає в громадській думці над демократією [17].

Уявлення й установки молоді формуються під впливом сімейного виховання, школи, вищих навчальних закладів, ЗМІ. Освітні установи і ЗМІ, перш за все, перебувають під впливом офіційного дискурсу.

У сфері виробництва соціальних конструктів переважає владний дискурс, який так чи інакше задає дискурс друку і ТБ. Відповідно, на рівні повсякденності соціальні конструкти виявляють себе як керівні або пояснювальні моделі поведінки індивідів і груп.

Отже, сьогодні ідентичність молоді цілком відповідає тим ідеям, які нині задає політична еліта, – про те, що Росія повинна залишатися *"вагомим і повноцінним членом світової спільноти"*, бути *"єдиною, неподільною, сильною, великою країною"*, *"Наші попередники навчили нас, що така країна, як Росія, може бути тільки сильною"* [28; 29].

За цих умов, коли ідеї владної еліти збігаються з ідеями, що існують у повсякденному житті молоді, є підстави припускати таке: утвердження російської ідентичності на засадах цінностей сильної держави, гідності, історичного минулого, гордості за культуру, науку, захисних настроїв має перспективи.

Переклад з російської В. Володько.

1. Путин В.В. Телевизионное обращение к гражданам России, 17 мая 2000 года // <http://www.kremlin.ru/appears/2000/05/17.shtml>.
2. Путин В.В. Выступление на церемонии вступления в должность Президента Российской Федерации 7 мая 2000 года // http://www.kremlin.ru/appears/2000/05/07/0000_type63374type63376type63378_28711.shtml.
3. Путин В.В. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 16 мая 2003 года // http://www.kremlin.ru/appears/2003/05/16/1259_type63372type63374_44623.shtml.
4. Гудков Л. Комплекс “жертвы”. Особенности массового восприятия россиянами себя как этнонациональной общности // Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 3. – С. 47–60.
5. Малинкин А.Н. Новая российская идентичность: особенности и типы отечественного дискурса. Очерк социологии знания // Социологический журнал – 2001. – № 4 // <http://sj.obliq.ru/article/468>
6. Дробижеева Л.М. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость // Россия реформирующаяся / Под ред. Л.М. Дробижеевой. – М., 2002. – С. 213–244.
7. Данилова Е.Н. Через призму социальных идентификаций (Сравнительное исследование жителей России и Польши) // Россия реформирующаяся: Ежегодник – 2004 / Отв. ред. Л. М. Дробижеева. – М., 2004. – С. 220–239.
8. Российская идентичность в условиях трансформации: опыт социологического анализа / Отв. ред. М. К. Горшков, Н. Е. Тихонова. – М., 2005. – 395 с.
9. Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / Отв. ред. В. С. Магун. – М., 2006. – 327 с.
10. Сурков В. Национализация будущего [Параграфы про суверенную демократию] // <http://www.edinros.ru/news.html?id=116746#01>.
11. Дробижеева Л.М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / Отв. ред. В. С. Магун. – М., 2006. – С. 10–30.
12. Дробижеева Л.М. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость // Россия реформирующаяся / Под ред. Л. М. Дробижеевой. – М., 2002. – С. 213–244.
13. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М.: Добросвет, 1998. – 292 с.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
15. Интервью с профессором Томасом Лукманом // Журнал социологии и соц. антропологии. – 2002. – Т. 5. – № 4. – С. 5–14.
16. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1994. – С. 481–496.
17. Левада Ю. Общественное мнение на переломе эпох: ожидания, опасения, рамки. К социологии политического перехода // Мониторинг общественного мнения. – 2000. – № 3 (47). – С. 7–18.
18. Мониторинг общественного мнения. – 2000. – № 1 (45). – С. 78–96.
19. Гудков Л., Дубин Б. Конец 90-х: затухание образцов // Мониторинг общественного мнения. – 2001. – № 1 (51). – С. 15–30.

20. Мониторинг общественного мнения. – 2001. – № 3 (53). – 100 с.
21. Здравомыслов А. Национальное самосознание россиян // Мониторинг общественного мнения. – 2002. – № 2 (58). – С. 48–54.
22. Россия – великая держава? // Данные всероссийского опроса ВЦИОМ, январь, 2006 г. // http://wciom.ru/no_cache/arkhiv/tematicheskii-arkhiv/item/single/3895.html?cHash=cb08027132&print=1.
23. Левада Ю. Исторические рамки будущего в общественном мнении // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2004. – № 1 (69). – С. 16–25.
24. Гудков Л. Массовая идентичность и институциональное насилие. Статья первая. Партикуляризм и вытеснение прошлого // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2003. – № 1(67). – С. 28–45.
25. Гудков Л. Массовая идентичность и институциональное насилие. Статья вторая. Армия в постсоветской России // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2003. – № 2 (68). – С. 35–51.
26. Общественное мнение – 2005. – М.: Левада-Центр, 2005 // <http://www.levada.ru/om2005.html>
27. Рыжова С.В. Русское самосознание и православная идентичность: между миролюбием и экстремизмом // Россия реформирующаяся: ежегодник – 2004 / Отв. ред. Л. М. Дробижева. – М.: ИС РАН, 2004. – С. 318–344.
28. Путин В.В. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 18 апреля 2002 года. // http://www.kremlin.ru/appears/2002/04/18/0000_type63372type63374_28876.shtml
29. Путин В.В. Выступление на празднике, посвященном Дню России, 12 июня 2003 года // http://emlin.ru/appears/2003/06/12/1419_type6374_47092.shtml.

RUSSIAN IDENTITY IN THE PERCEPTION OF MOSCOW STUDENTS

E. M. Arutjunova

Institute of Sociology, Russian Academy of Sciences

The article is dedicated to the study of the orientations towards the state as the part of the social identity of the Russian society and Moscow students identity in particular. According to the author, orientations about the leading role of Russia in international relations, its historical experience and cultural heritage are the central elements of these identities. Author underlines the high effectiveness of the political elites actions aimed at creation and enforcement of such identity.

Key words: state identity, youth, consolidation.

Стаття надійшла до редколегії 6.04.2007

Прийнята до друку 15.10.2007